

УДК: 412.81.

Кошуева М. Ж., ф. и. к., доцент, kmaynisa1661@mail.ru, ОшМУ,

К. ТЫНЫСТАНОВДУН АРХИВДИК МАТЕРИАЛДАРЫНЫН БААЛУУЛУГУ ЖАНА ТҮБӨЛҮКТҮҮЛҮГҮ

Макалада К.Тыныстановдун архивдик материалдарынын баалуулугун жана түбөлүктүүлүгүн анализдөөдө архивдик материалдардын тизмеси, анда чагылдырылган маселелер берилди.

К. Тыныстанов тил илиминин бардык маселелери боюнча жазуу түрүндө бир топ илимий мурастарды калтырып кеткен. Ал мурастар бүгүнкү күнгө чейин архивдик баалуулук катары гана сакталып турат. Алардын илимий баалуулугун ачып берүү жана ал баалуулуктарды кыргыз тил илиминде пайдалануу учурдун өктөм талабы катары каралууга тийиш. Ошондуктан бул архивдик материалдар бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминин жетишкендиктеринин алгачкы башаты болуп саналат. Мына ушул маселелерди тактоо үчүн, макалада К.Тыныстановдун №85, 74 инвентардык сөздүктөрүнөн мисалдар талдоого алынды.

Өзөктүү сөздөр: илимий мурастар, архивдик материалдар, терминдер, кыргыз тил илими, коомдук-саясий, философия жана коом-чарба багытындагы терминдер, сөздүктөр, инвентарь, лингвистика.

Кошуева М. Ж., к. ф. н., доцент, kmaynisa1661@mail.ru, ОшГУ

ЦЕННОСТЬ И НЕИЗМЕННОСТЬ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ К. ТЫНЫСТАНОВА

В статье приводится перечень архивных материалов по анализу ценности и неизменности архивных материалов К. Тыныстанова, отраженные в нем вопросы.

К. Тыныстанов оставил большое научное наследие в письменной форме по всем вопросам языкознания. Это наследие до сих пор хранится только как архивные ценности. Раскрытие их научной ценности и использование этих ценностей в кыргызском языкознании следует рассматривать как насущное требование времени. Таким образом, эти архивные материалы являются первым источником достижений современного кыргызского языкознания. Для выяснения этих вопросов в статье анализируются примеры из инвентарных словарей К. Тыныстанова №85, 74.

Ключевые слова: научное наследие, архивные материалы, термины, кыргызское языкознание, социально-политические, философские и социально-экономические термины, словари, инвентарь, языкознание.

Koshueva M. J., candidate of Philology Sciences, associate Professor,
kmaynisa1661@mail.ru, Osh State University

VALUE AND IMMUTABILITY OF ARCHIVAL MATERIALS OF K. TYNYSTANOV

The article contains a list of archival materials in the analysis of the value and permanence of K. Tynystanov's archival materials, the issues reflected in it.

K. Tynystanov left a great scientific legacy in writing on all issues of linguistics. These heritages are still preserved only as archival values. Disclosure of their scientific value and use of these values in Kyrgyz linguistics should be considered as a pressing requirement of the time. Therefore, these archival materials are the first source of achievements of modern Kyrgyz linguistics. To clarify these issues, the article analyzes examples from K. Tynystanov's inventory dictionaries №85, 74.

Key words: scientific heritage, archival materials, terms, Kyrgyz linguistics, socio-political,

philosophical and socio-economic terms, dictionaries, inventory, linguistics.

Киришүү. К. Тыныстанов кыргыз элинин туңгуч жазуучусу, кыргыз мамлекетинин туңгуч эл агартуу комиссары, кыргыз адабий тилин негиздеген туңгуч профессор жана кыргыз маданиятынын жана адабиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон мамлекеттик ишмер жана илимпоз катары бааланып, улутубуздун тарыхынан өз ордун тапты.

Окумуштуунун эмгектеринин дээрлик бүт бардыгы бүгүнкү кыргыз тил илиминин теориялык маселелеринин башаты болуп саналат жана кыргыз тил илиминин түптөлүшүнүн негизин түзөт. Ошондуктан илимпоздун кыргыз тил таануу илиминдеги теориялык жоболорун бүгүнкү кыргыз тил илиминин алгачкы өнүгүү тенденциясы катары эсептөөгө болот. Анткени окумуштуунун илимий мурастарында терминдерди жасоо, калкалао ыкмалары, орус тилинен өздөштүрүлгөн терминдердин кыргызча жазылышы жана айтылышы, сөздүк түзүүнүн үстүндө иштөөсүндө сөздөрдүн синонимдештиги, вариантташтыгы, антонимдештиги, омонимдештиги, полисемиялуулугу, башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү, диалектилик, эскирген жана жаңы сөздөр экендиги, алардын стилистикалык катмарлары сыяктуу маселелер бар. Ошондой эле К. Тыныстановдун окуу программаларынын түзүлүш принциптерин, кыргыз алфавитин түзүүнүн үстүндө иштеши жана бул багыттагы маселелердин илимий табылгалары болуп саналат. Бул эмгектердин бир тобу жарык көргөн, калган бөлүктөрү Касым Тыныстановдун өздүк архивинде калган [1: 5-7]. Ал репрессиялангандан кийин, эмгектеринин бир тобу жок болгон. Айрымдары гана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондуна тапшырылган, аларды төмөндө таблица аркылуу көрсөтөбүз:

№ 1 таблица

№	Аталышы жана инвентардык номери	Орфограф.	Пунктуаци.	Орфоэпия	Терминол.	Сөз жасоо	Фонетика	Лексика	Морфолог.	Синтаксис	Графика	Сөздүктөр	Стилистика	Котормо	Кара сөз, текст	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
1.	О программе по киргизскому языку для начальной школы. № 60 инв.															+
2.	Особое мнение тов. Тыныстанова. № 61 инв.	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+				
3.	Кыргыз тилинин грамматикасынын кыскача болжомо мазмуну. № 62 инв.			+		+	+	+	+	+			+			
4.	К. Тыныстанов по варианту Сагынбая. Рассказ Алмамбета. Эпизод из «Великого похода» эпоса «Манас». № 63 инв.															
5.	Кырг. пед. институтунун адаб. факультетинин III курсу үчүн кыргыз тилинин программасы. № 64 инв.						+		+	+						
6.	Кырг. пед. институтунун ад. факультетинин I курсу үчүн кыргыз тилинин	+		+	+	+	+		+	+	+					

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

	программасы.№65(33) инв.																	
7.	Родной язык–могучий рычаг культурно–политического подъема. № 66(35) инв.																	
8.	С кратким отчетом сектора кирг. языка и литературы КНИИКСа за 1933 г. № 67(37) инв.	+			+	+	+	+	+	+		+						
9.	Имланьын кыскача эрежелери. № 68(37) инв.	+	+		+	+	+	+	+	+		+						+
10	Тезисы по докладу Кир. научно – исследов. Института культ. Строительство на конференции Академии Наук. № 69 инв.				+							+						
11	Консультации, прочитанные на академических вечерах в январе 1932-г. № 70 (39) инв.																	
12	«Об основных не достатках в проекте кир. орфографии».№ 71(40)инв	+		+		+												
13	К истории развития киргизской и дунганской письменности.№72(34)инв	+			+				+	+	+							
14	Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии. № 73 инв.	+			+		+	+			+	+						
15	Социально-экономические термины. № 74 инв.	+			+							+					+	
16	Артurlardь gana qotormocularдь dajardoo seminarь үсүн қыргыз tilinin programmasь. № 75(41) инв.	+	+					+	+	+	+				+	+		
17	«Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга тиркеме. № 76(42) инв.			+											+	+	+	
18	По докладу Кир. НИИКС культурного строительства на конференции Академии наук Союза ССР о состоянии работ по строительству кир. языка, литературы и искусства. № 77(43) инв.											+						
19	Наматуп Сатыбалдынын «Сабаттуу калхозчу» аттуу алиппе китебине сын. № 78(44) инв.	+						+							+			+
20	Ыдырысуп Аскардын 1-жана 2-жылдыктар үчүн арнап жазган «Ене тил китеби». (№ 79(45) инв.	+		+		+	+		+	+								+

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

21	К.Тыныстановдун жолдош Идирисовдун отчетун текшергендиги жөнүндө директорго рапорту. № 80(46) инв.	+												
22	Отзыв на рукописный труд «Вопросы языка марксистко-ленинском освещении» тов. Врубеля С. А. № 81(47) инв.				+									
23	Ымланын эрежелери. № 82(48) инв.	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+
24	Жол. Бакейуп Казыбектин «Ене тили» китебине ресензия. № 83(28) инв.	+		+	+	+	+	+	+	+		+		
25	Куштар классы. Д.П. Дементьев менен авторлоштукта. № 84(59) инв.	+		+	+	+					+	+		+
26	Терминдер. № 85(93) инв.	+		+	+	+					+	+		+
27	О влиянии иностранных терминов на киргизский язык. № 86(139) инв.	+		+										
28	Касым ырларынын жыйнагы. № 86a(5133) инв.												+	+
29	Лингвистика (кыргызча сөздүк). Инвентардык номери төмөнкүдөй: 159(5151), 160(5152), 161(5153), 162(5154), 177(37), 178(38), 179(39), 180(40), 181(41), 182(42) инв).	+				+		+			+	+		
30	№ 159 инв. 1-китеп 115, 2- китеп 294 беттен турат.	+				+		+	+			+		
31	№ 160 инв.	+				+		+	+			+	+	
32	№ 161 инв..	+				+		+	+			+	+	
33	№ 161 инв.	+		+		+	+	+	+			+	+	
34	№ 162 инв.										+		+	+
35	№ 163(5155) инв.	+				+		+			+	+	+	+
36	№ 164(5156) инв.													
37	№ 165(5157) инв.													
38	№ 170 инв..	+		+		+		+	+			+		
39	№ 177 (37) инв.	+		+		+		+	+			+		
40	№ 178 (38) инв.	+		+		+		+	+			+		
41	27-дело.Русско-киргизский словарь зоологических терминов.	+		+	+	+		+	+			+		+
42	№ 29-дело. Русско-киргизский словарь зоологических терминов.	+		+	+	+		+	+			+		+

№ 2 таблица1- 2- китеп

	Аталышы	Г	К	Г	«	Г	М	Ж а з ы л ы ш ы						
--	---------	---	---	---	---	---	---	-----------------	--	--	--	--	--	--

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

№	жогоруда болгон үчүн инвентардык номерлери гана берилди	17	18	19	20	21	22	Кол менен	Машин-када	Жазылг. жылы	Кырг.-орусча	Кырг.	Орусча	Лат.алф.	Кирилл.	Араб. алф.
1.	№ 60 инв.			+					+				+		+	
2.	№ 61 инв.	+		+					+				+		+	
3.	№ 62 инв.	+		+					+	37.16.01		+		+		
4.	№ 63 инв.				+				+				+		+	
5.	№ 64 инв.	+		+					+	1934		+		+		
6.	№65(33) инв.			+					+	1934		+		+	+	
7.	№ 66(35) инв.	+	+	+					+	1935			+		+	
8.	№ 67(37) инв.						+		+	1933			+		+	
9.	№ 68(37) инв.		+						+	1936		+		+		
10.	№ 69 инв.	+						+	-	1933			+		+	
11.	№ 70 (39) инв.				+	+			+	1932	+		+		+	
12.	№ 71(40)инв.							+	-	23.03					+	
13.	№72(34)инв.		+						+						+	
14.	№ 73 инв.		+	+					+				+		+	
15.	№ 74 инв.	+		+					+	1937			+		+	
16.	№ 75(41) инв.							+	-	1934	+			+		
17.	№ 76(42) инв.						+		+	1935		+		+		
18.	77(43)инв.								+	1934		+		+		
19.	№ 78(44) инв.							+	-	1933			+		+	
20.	(№ 79(45) инв.	+							+	1934		+		+		
21.	№ 80(46) инв.								+	1935		+		+		
22.	№ 81(47) инв.								+	1933			+		+	
23.	№ 82(48) инв.	+							+	1935			+		+	
24.	№ 83(28) инв.		+						+	1936		+		+		
25.	№ 84(59) инв.						+	+	+	1934		+		+		
26.	№ 85(93) инв.							+			+			+	+	
27.	№ 86(139) инв.							+		1932	+			+	+	
28.	№ 86а(5133) инв.			+					+	1934			+		+	
29.	Инав.: 159(5151), 160(5152), 161(5153), 162(5154), 177(37), 178(38), 179(39), 180(40), 181(41), 182(42) инв).								+	1935		+				+
30.	№ 159 инв. 1- 2- китеп				+	+		+		1925		+		+		
31.	№ 160 инв.						+	+				+		+		

	1- 2- китеп														
32.	№ 161 инв..			+				+	+				+		+
33.	№ 161 инв.							+		1937	+			+	+
34.	№ 162 инв.							+			+			+	+
35.	№ 163(5155) инв.							+	+		+	+	+	+	+
36.	№ 164(5156) инв.											+		+	
37.	№ 165(5157) инв.							+	+				+		+
38.	№ 170 инв..							+	+		+				+
39.	№ 177 (37) инв.							+		1934		+		+	
40.	№ 178 (38) инв.							+		1934		+		+	
41.	27-дело.							+		1934		+		+	
42.	№ 29-дело.							+							

Материалдар жана изилдөөнүн методдору. Макалабыздын изилдөө материалында баяндоо, аңгеме, сыпаттама методдорун пайдаланабыз жана К.Тыныстановдун илимий мурастарынын баалуулугуна жана түбөлүктүүлүгүнө кайрылабыз. Албетте, бул маселелерди бир макала менен ченеп коюу же баарын атап көрсөтүү мүмкүн эмес. Ошентсе да К.Тыныстановдун архивдик материалдарынын кээ бирине токтолуу менен байкап көрөлү. Окумуштуунун тил илимине тиешелүү архивдик материалдарынын басымдуу бөлүгүн сөздүктөрү түзөт. Алар архивдик материал бойдон сакталып, изилдөөнүн объектисине алына элек. Мисалы, №159 сөздүктүн 2-китебинде *зөөрү, тарык, башык, шуунай* деген сыяктуу сөздөр кездешет, бул сөздөр азыр кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдүн биринде да кездешпейт. Ошондой эле 161-инвентардык номердеги сөздүктүн 2-китебинде да дал ушул сыяктуу сөздөр өтө арбын. Ал эми терминологиялык сөздүктөрүндө бүгүнкү күндө сөздүк корубузду арбытууда пайдалана турган сөздөр (терминдер) кездешет. Мисалы, «Социально-экономические термины» жана «Терминдер» деген сөздүктөрүн алсак, булар кош тилдүү сөздүктөр болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжасы. «Социально-экономические термины» деген 74-инвентардык номердеги сөздүгү 1934-жылы жазылган, 152 беттен турат жана 3146 сөздү түзөт. Анын орусча бөлүгү кириллицада, сызыкчадан кийинки котормосу, кыргызча бөлүгү, латын тамгасында даярдалган. Сөздүктү К. Тыныстанов Ы. Тойчинов менен авторлошукта жазган. Мында *авангард – авангард* (2-б.), *администратор – баикаруучу* (3-б.), *агротехника – агротехника* (3-б.), *аферист – алдамчы* (7-б.), *война - согуш, уруш* (15-б.), *агент – агент* (2-б.), *военная тактика - согуш тактикасы* (1-б.), *демократия – демократийа* (24-б.), *дух - 1) дух, 2) кайрат, 3) ындын, 4) үрөй, 5) арбак* (28-б.), *жадность - ач көздүк* (28-б.), *жизнь - 1) турмуш, 2) өмүр* (29-б.) ж.б. деген сыяктуу XX кылымдын 30-жылдарында активдүү колдонулган коомдук, саясий жана философиялык багыттагы сөздөрдү (терминдерди) өзүнө камтыйт [9].

Бул сөздүктү тиешелүү адабияттарга карап, салыштырып, аталган сөздүктөгү терминдердин баары бүгүнкү күндө колдонулгандыгын аныктадык, ошондуктан сөздүктүн баалуулугу мына ушунда деп белгилөөгө болот [5: 6: 2:].

Албетте, алардын баары К.Тыныстанов тарабынан эне тилге которулган эмес, андай болушу мүмкүн да эмес, анткени кээ бир сөздөр (терминдер) которууну талап кылбайт, тактап айтканда, мазмунун жоготуп алышы мүмкүн. Ошондой болсо да, бир

топ сөздөр кыргыз тилине которулган, ал эми которулбагандары эне тилге (орфоэпиясына, орфографиясына) ыңгайлаштырылган.

Биз бул сөздүктөгү кыргыз тилине которулган сөздөрдү «туура которулган сөздөр, өзгөчө которулган сөздөр, туура эмес которулган сөздөр» деп шарттуу бөлүштүрүп алдык.

Туура которулган сөздөр	Өзгөчө которулган сөздөр	Туура эмес которулган сөздөр
<i>дворянин - ак сөөк (22-б.); долг-1) бересе, карыз, 2) милдет (27-б.); дух -1) дух, 2) кайрат, 3) ындын, 4) үрөй, 5) арбак (28-б.) ж.б.</i>	<i>Размер – мөлчөм (93-б.); текстиль – өрмөк (117-б.); урожай-түшүм, кызыл (124-б.); эмиграция – бозгун (139-б.); шрифт - арип (138-б.); путевка-жол кат (89-б.); путешествие-кезгин (89-б.); взнос-төгүм (13-б.); дворец - ордо сарай (22-б.); слесарь – мискер (105-б.) ж.б.</i>	<i>«деятель - ишмечи (25-б.); деятель общественный - коом ишмечиси (25-б.); дублирование – жубайлоо (28-б.); хищник - канкор (131-б.); аплодисмент – кол кагыш, ветеран – карыя» ж. б.</i>

Сөздүк түзүү ишинин татаалдыгы баарына маалым. Ал эми бул сөздүккө бүгүнкү күндүн көз карашы менен баа берүү да туура эмес, бирок илимий талдоо жүргүзүүдө жетишкен жана жетишпестиктерин көрсөтүү талабы бар.

а) **Туура которулган сөздөр** дээрлик (кээ бирин эске албаганда) төл сөздөр аркылуу берилген.

б) Ал эми **өзгөчө которулган сөздөр** деп атоонун себеби бул сыяктуу сөздөр эне тилдин сөздүк корун байытууда «сөз казынасы» катары кызмат аткарат.

в) Байкообузга караганда, окумуштуунун сөздүгүндө кээ бир сөздөрдүн которулмалары туура эмес берилип калгандары да кездешет. Буларды **туура эмес которулган сөздөр** деген топко кошгук.

Биздин пикирибизче, «*деятель - ишмер, деятель общественный - коомдук ишмер, хищник - жырткыч, аплодисмент - кол чабуу*» деп которулса туура болмок. Биз кээ бир сөздөр аркылуу жогоркудай шарттуу түрдө 3кө бөлүштүрүүнүн жана «өзгөчө которулган» деп атоонун себебин түшүндүрүп кетели. Мисалы, К. Тыныстанов «урожай» деген сөздүн которулмасын → «түшүм, кызыл» деп берет.

Ал эми К. К. Юдахин «урожай → түшүм; богатый урожай → мол түшүм; собрать весь урожай → бардык түшүмдү жыйнап алуу» деп көрсөтөт. Ал эми «урожайдын» «кызыл» деген мааниси жөнүндө сөз болбойт. Ошондой эле, «красный» сөзүнүн кыргызча котормосун берген жерде да, жогоруда биз атаган маани көрсөтүлгөн эмес [7: 899]. Ал эми К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» [12: 479] болсо, «кызыл» сөзү өзүнчө «К»нын катарында «Кызыл → б.перен. обмолоченные и отвеянные хлебные злаки, чистое зерно (когда оно на току)» деп биз издеген маани берилгени менен, «түшүм» сөзү ушул эмгектин 288-бетинде «Т»нын катарында жүрөт. Мисалы: «түшүм → 1. поступление; налогдун түшүмү → поступление налогов; 2. урожай; буудайдын түшүмү → урожай пшеницы ж.б.» деп өзүнчө көрсөтүлгөн. Тактап айтканда, «түшүм» сөзү «Тнын» катарында, «кызыл» сөзү «Кнын» катарында өз-өзүнчө көрсөтүлгөн.

Ошондой эле, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» да «кызыл» сөзү өзүнчө (389-б.), «түшүм» сөзү өзүнчө (634-б.) берилген. «Кызыл» сөзү ата-бабадан бери

колдонулуп келе жатат. Бул данга карата айтылып, кырманда эгин жыйноо мезгилинде (эгин бастырууда) көп колдонулат. Бул сөздүктөрдөгү маанилерди чогултуп («Кнын» катары менен, «Тнын» катарын кошуп) караганда, «урожай» → «түшүм, кызыл» деп биз издеген маанини бергени менен «түшүм» жалпы мааниде «кызылчанын түшүмү, алманын түшүмү мол болду ж.б.» деп бир топ эгин-тегинге тиешелүү түрдөгү мааниси айтылган, ал эми «кызыл» сөзү «бастырылып, бөлүнүп алынган эгин, таза дан» болуп эсептелет эмеспи [3: 389-б.].

Демек, окумуштуу К. Тыныстановдун сөздүгүн башка сөздүктөргө караганда маанилик жактан бай да, баалуу да деп эсептөөгө болот. Ошондуктан бул сөздүк бүгүнкү күндө да эне тилибиздин өнүгүшүнө салым кошот. Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай жогоркудай кээ бир сөздөрдү «өзгөчө которулган сөздөр» деп атадык.

К. Тыныстанов сөздүк түзүүдө тектеш жана тектеш эмес тилдерде жарык көргөн нары дегенде XI кылымга таандык Махмут Кашкаринин «Девони лугатит түрк», В. В. Радловдун 1893-1911-жылдардагы «Опыт словаря тюркских наречий», Е. Д. Поливановдун 1926-жылы жарык көргөн «Краткий русско-узбекский словарь» сыяктуу сөздүктөргө таянган болуу керек деп божомолдоого болот (азырынча «дал ушул сөздүктөрдү пайдаланган» дегенге далилибиз жок). Себеби, «ветеран» сөзү латынча «veteranus <vetus» сөзүнөн алынган, орусча «старый, испытанный, опытный» - 1. старый, опытный воин; участник минувших боев; 2.* старый, заслуженный работник, деятель на каком-л. поприще (напр., в. труда, в. науки)» дегенди билдирсе [8: 103-б.], өзбекчесинде «ветеран [русс<лат] 1. Армияда кўп йил хизмат қилган, урушларда қатнашган ҳарбий хизматчи. Гражданлар уруши ветерани. Улуғ Ватан уруши ветерани. 2. Бирор соҳада хизмат кўрсатган арбоб; кўп йил ишлаган кекса ходим. Колхоз ветеранлари. Мехнат ветеранлари. Ветеранлар билан учрашув» дегенди билдирет [11: 177].

Ал эми кыргыз тилинде «ветеран» сөзү → 1. ветеран (аскерде картайган, тажрыйбалуу солдат); 2. перен. ветеран (бир ишке көп эмгек сиңирген киши); ветеран науки - илимдин ветераны» [7: 73] жана «Ветеран 1. Эски, тажрыйбалуу жоокер; согушка көп катышкан, такшалган адам. Граждандык согуштун ветераны. Ата Мекендик согуштун ветерандары. 2. Кандайдыр бир ишке көп эмгек сиңирген, тажрыйбалуу эски кызматкер, ишмер. Илимдин ветераны. Эмгектин ветерандары коммунисттик курулушта чоң жардам көрсөтө алышат» деп берилген [4: 216]. Ошондуктан К. Тыныстанов «ветеран» сөзүн «карья» деп которгон болуу керек.

Жогорудагы сөздүктөрдүн кечээ жакындагы эле жылдары көрсөтүлгөнү менен биз «Словарь иностранных слов» сөздүгүнүн 6-басылышын колдондук: «...За время, прошедшее с момента выхода в свет 6-го издания «Словаря иностранных слов (1964)» словарный состав современного русского языка пополнился большим количеством новых слов, особенно в области общественно-политической, бытовой, терминологической лексики...». Биз К. Тыныстановду ушул сөздүктү пайдаланды дегенден алыспыз, бул сөздүк 1964-жылы жарык көргөндүгү көрсөтүлүп турат. К. Тыныстановдун биз сөз кылган сөздүгү 1934-жылы жарык көргөн. Айтайын дегенибиз, проф. К. Тыныстанов пайдаланган сөздүктөр кайсы жылга тиешелүү болбосун, андагы сөздөрдү которууда, эне тилдин бай мүмкүнчүлүктөрүн пайдалангандыгын белгилөөгө болот. Мисалы, К. Тыныстанов «путешествие» сөзүн «кезгин» деп эне тилдеги сөз менен которгон. Бул сөз К. К. Юдахиндин сөздүгүндө [7: 682.] жана «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө [3]» «саякат» деп берилген. «Саякат» сөзү араб тилинен кирген сөз болуп эсептелет. Мисалы, «саякат (ар.) эл кыдырып, жер кезип кетүү: жер көрүү үчүн сапарга чыгуу. Жанадилдин Көкөтай, Саякат

кылып жүргөндө, Кайыпчынын белинен, Бокмурун деген баланы, Талаадан таап алыптыр («Манас»)» деп араб тилинен кирген «саякат» деген аталыш менен түшүндүрмө берилген.

Жалпылап айтканда, К. Тыныстанов төл сөздөрдүн лексикалык корун байытууга аракет жасаган.

Ал эми «Термины. Философский и общественно-политические термины. Сайасы-коом терминдери» № 85(93) инв. (оригиналдагы аталышы боюнча алынды) деген сөздүктү да К. Тыныстанов Ы. Тойчинов менен биргеликте иштеп чыккан, сөздүккө 364 термин киргизилген. Бул сөздүктүн кээ бир айырмачылыктарын кошпогондо, 74-инвентардагы терминдерге окшош. Сөздүктүн биринчи бөлүгү «Философиялык жана коомдук-саясий терминдер» деп аталат. Байкоого караганда, бул бөлүгүн толугу менен К. Тыныстанов түзгөн. Аны автордун сөздүктүн аягында, (21-беттеги) өз колу менен латын графикасында: «*Bbraj Мына бул филасофьја терминдерин эле быттым. Еми иетин барь сенин голунда қалды. Калган иетин барьн иујетурип, тез арада басмага берилгендеј қылып қој. Тьън-рыън тижер болсо, Серкебайга ајтыр қој, contөқүн зақеьлар қағеьтырсьн.* «11 / VIII -32-ж» -, деп жазган каты далилдеп турат [10].

Бул сөздүктү 74-инвентардык номердеги сөздүк менен салыштырганда дээрлик окшош. Ошондуктан № 85 инвентардык сөздүк № 74 инвентардык сөздүктүн толукталган варианты болуу керек деп божомолдоого болот. Мисалы, № 85 инвентардык сөздүктүн 1-бетиндеги 1-сөзүнөн баштап эсептеп 100 сөз алсак, анын 27 гана сөзү башка, калганы баары дал келет [10].

Сөздүктүн экинчи бөлүгү «Сайасы-коом терминдери» деп аталат. Кол жазма түрүндө, «1932-жылы 13/ХІІ» деген жазуусу бар. 132 беттен туруп, 2096 термин киргизилген. Бул эки сөздүк 1932-жылы толук жазылып бүткөн.

Жогоруда белгиленгендей, № 85 инвентардык номердеги сөздүк 74-инвентардагы сөздүккө окшош болгондуктан, эне тилге которуу жана төл сөздөрдү пайдалануу жагынан да окшош. Бирок К. Тыныстанов өзү иштеп чыккан сөздүктөр Ы. Тойчинов иштеп чыккан сөздүктөрдөн (варианттан) эне тилдин бай мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу жана сапаты жагынан айырмачылыкка ээ. Мына ушул өзгөчөлүгү боюнча да К. Тыныстановду сезимтал, мыкты окумуштуу деп атоого болот. Кээ бир кыргыз тилине которулбаган сөздөр (терминдер) эне тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ыңгайлаштырылган. Ушул сөздүктүн 1-бөлүгүндө, К. Тыныстанов иштеген бөлүгүндө, К. Тыныстанов: *автономия*→*автономыйа* (4-б.), *генетика*→*генетике* (7-б.), *индукция*→*индуксьйа* (9-б.) деп берсе, сөздүктүн 2-бөлүгүндө, Ы. Тойчинов иштеген бөлүгүндө, Ы. Тойчинов: *прокурор*→*биркарол* (105-б.), *секта*→*секти* (119-б.), *смета*→*исмита* (120-б.), *хирургия*→*кыйрургыйа* (144-б.), *химия*→*кымыйа* (144-б.) деп сөздөрдү (терминдерди) түпкү маанисинен такыр алыстатып жиберет. Мисалдардан көрүнүп тургандай эле, башка тилден кирген терминдерди эне тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ыңгайлаштырууда кээ бир сөздөр (терминдер) өз маанисинен ажырап, такыр эле түшүнүксүз атоолорду, баш айлантууну жаратып койгон. Ушул 2-бөлүктөгү маанисинен четтеп калган котормолорду авторлош болсо да, К. Тыныстановго таандык деп айта албайбыз. Анткени

К. Тыныстановдун буга чейин канаттуулар жөнүндөгү «Куштар классы, (85-инв.)», жаныбарлар жөнүндөгү «Зоологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү (29-дело)» сөздүктөрү менен иштеп, окумуштуунун сөздүк түзүү өзгөчөлүгүн өздөштүрүп калганбыз. Бирок сөздүктүн бул 2-бөлүгү жараксыз дегенден алыспыз. Мында 74-инвентардагы (К. Тыныстанов түзгөн вариант) терминдер толук кийирилген. Арасында гана жогоркудай

туура эмес аталышты туюнтуп калган сөздөр кездешет.

Жыйынтык. К. Тыныстановдун коомдук-саясий, философия жана коом-чарба багытындагы терминдери (№ 74, № 85-инв.) мамлекеттик тилдин бүгүнкү күндөгү кээ бир маселелерин чечүүдө да чоң роль ойнойт.

Ошондой болсо да бул сөздүктөр өткөн кылымдын 20-30-жылдарында эне тилибиз эми гана телчигип, бутуна тура баштаган мезгилинде жаралгандыгына карабастан, бүгүнкү күндөгү кээ бир сөздүктөргө салыштырмалуу сапаты жагынан жогору турат.

Негизинен, бул сөздүктөрдөн эне тилди байытуу үчүн бир топ сөздөрдү алууга болот деген ойдобуз. Мындай сөздөрдү К. Тыныстановдун ар бир эле сөздөрүнөн кездештирүүгө болот. Милдетибиз окумуштуунун ар бир сөздүгү жөнүндөгү маалыматты коомчулукка кабарлоо болуп эсептелет. Ал эми аларды кеңири планда илимий талдоого алуу келечек милдеттерибизге кирет. Демек, илимпоздун лингвистикалык негизги концепциялары (теориялык маселелери), андагы колдонулган терминдер бүгүнкү күнгө чейин өз баалуулугун жогото элек. Тактап айтканда, бүгүнкү кыргыз тил илиминин башаты Касым Тыныстановдун эмгектеринде жаткандыгын танууга болбойт.

Ошентип, тилдик кубулуштарга берилген аныктамалар жана ага карата колдонулган терминдер илимпоз тарабынан алгачкы жолу колдонулуп, объектинин табиятынан алынгандыгы менен гана эмес, ага толук дал келгендиги үчүн да маанилүү. Ошондуктан окумуштуунун илимий эмгектери бүгүнкү күндө да кыргыз тил илиминде илимий-практикалык маанисин сактап калган тун саамалыктар катары каралат. Бул илимий мурастары улуттук лингвистиканы гана түптөбөстөн, анын кийинки кыймылына орчундуу таасир көрсөткөн булак катары кызмат өтөйт.

Адабияттар:

1. Жаныбеков Ч. Касым Тыныстан уулу-маданий курулуш жолбашчысы. -Б.: Бийиктик. 2006, 5-7-б.
2. Краткий философский словарь /Под.ред. Алексеева А. П. - М.: Проспект, 2000.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф.: Мектеп. 1969. -389-б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф.: Мектеп. 1984. -216-б.
5. Кыскача саясий сөздүк /Которгон.: Сагынов М., Абдылдабеков Т. - Ф., 1980.
6. Оников Л. А., Шишлин Н. В. Краткий политический словарь. - М., 1987.
7. Русско-киргизский словарь/Под. ред. К. К. Юдахина. -Б.: Шам, 2000. -899-б.
8. Словарь иностранных слов. -М.: Русский язык, 1979. -103-б.
9. Социально-экономические термины. № 74 инв. (КР УИАнын кол жазмалар фонду).
10. Терминдер. № 85(93) инв. (КР УИАнын кол жазмалар фонду).
11. Ўзбек тилининг изохла лугати. - М.: Рус тили, 1981. -177-б.
12. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. - Ф.: Мектеп. 1985. -479-б.